הארץ

סיפורו של המוזאון הראשון לאמנות שנבנה בישראל

המשכן לאמנות בעין חרוד הוקם על ידי קיבוצניקים חדורי מטרה שמעולם לא התמקדו ביצירות חייהם. כעת חוגג המוזיאון הראשון שנבנה בישראל 80 להיווסדו בתערוכת ענק. מנהליו, בעבר ובהווה, מסבירים את ייחודו

06.11.2018 17:00 עודכן ב: 21:29

מיה אשרי

המשכן לאמנות בעין חרוד הוא מוקד משיכה ותיק בצפון הארץ עוד מלפני קום המדינה. כבר 80 שנה שהוא ניצב שם כעובדה קיימת, 70 שנה מתוכן במבנה והחדשני והייחודי שלו — המבנה הייעודי הראשון שהוקדש למוזיאון בישראל. עם השנים הלך והתרחב, התפתח והתמקצע, התעדכן והתבסס. כבר זמן רב שהוא ניצב בשורה אחת עם המוזיאונים הגדולים בארץ ומתהדר באוסף רחב ממדים של אמנות ישראלית ויהודית מעוררת השראה. כה מוכר ונוכח הוא, שקל לקחת את קיומו כמובן מאליו. בתערוכת ענק שמוצגת בימים אלה במוזיאון לציון הגעתו של המשכן לגבורות ניתנת ההזדמנות להתרשם מעושרו של האוסף ומתרומתו

של המוזיאון לעולם האמנות, אבל גם לעצור ולהרהר בשאלה שהיא לא טריוויאלית בכלל: איך בכלל זה קרה מלכתחילה?

הרבה סימני שאלה וסתירות, לכאורה, מגולמים במשכן. הוא נוסד ב–1938, דווקא כשבארץ המרד הערבי הגדול יצר משבר כלכלי עמוק; מקימיו היו אנשים ללא כל השכלה אמנותית; שליחיו באירופה חיפשו יצירות לאוסף בעוד רוחות השואה מורגשות באוויר; מבנה הקבע הייחודי שלו הוקם ב–1948, כשברקע מלחמת העצמאות עדיין משתוללת; וגם הפיצול ההיסטורי של עין חרוד לשני קיבוצים שונים בשנות ה–50 פסח עליו. הסתירות קיימות גם לגבי האמנות המוצגת בו: אף שהוקם על ידי אנשי עין חרוד, מעולם לא התמקד באמנות שמתעדת את חיי הקיבוץ אלא הציג יצירות אבסטרקטיות ודיוקנאות מודרניים, ואף שחבריו האמינו כולם בערכי הסוציאליזם החילוני של התנועה, הוא מתהדר באוסף גדול של יודאיקה ואמנות יהודית העוסקת דווקא בחיי השטעטל בגולה.

מתוך האוסף של המשכן לאמנות בעין חרוד. מארק אנטוקולסקי, "מפיסטו" גיל אליהו

"היינו חושבים שאנשים יגידו, 'נקים מוזיאון כשכל השאר ייפתר'", אומרת האוצרת גליה בר־אור, חברת עין חרוד מאוחד שניהלה את המוזיאון במשך כ–30 שנה עד 2016. "כאילו, מה, יש לך כל כך הרבה כסף שאתה מקים דווקא מוזיאון? ומי שמכיר את ההיסטוריה יודע מאיזו דלות הם באו, הם הרי באו אחרי פוגרומים, חלק גדול מהם הם בני העלייה השנייה

והשלישית. ומבחינת הצימאון שלהם לנושא — הוא לא מתבסס על זה שהם למדו באקדמיות או משהו, חלקם באו

ממש מחצרות הרב או מעיירות יהודיות קטנטנות. ועדיין, המחשבה היתה שזה נורא חשוב ונורא חיוני, ובלי זה יכול להיות שאין טעם לכל שאר הסיפור".

התערוכה הנוכחית, "מאוצרות המשכן לאמנות", שתימשך עד 25 במארס 2019, כוללת 250 עבודות, שמתפרשות על פני כ–120 שנות יצירה — אמנות יהודית מסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה–20, ואמנות ישראלית מכל התקופות עד ימינו. היא מחולקת ל–12 חלקים שיש בהם אלמנט כרונולוגי, אבל מבוססת בעיקר על חלוקה תמטית — עם נושאים כמו "חיי הקהילה", "קיבוץ גלויות", "אמנות עברית" ו"מופשט ישראלי", היא מתמקדת בתחומים שהעסיקו את האוצרים והאספנים של המשכן. על אף שהיא עשויה להראות כמו תערוכה רטרוספקטיבית לאמנות ישראלית ויהודית לאורך השנים, האוצר ומנהל המשכן יניב שפירא מבהיר שאינו מתיימר להיות אובייקטיבי. "זו תערוכה שבאה לספר את הסיפור של המוזיאון הראשון לאמנות שנבנה בארץ ישראל", הוא אומר.

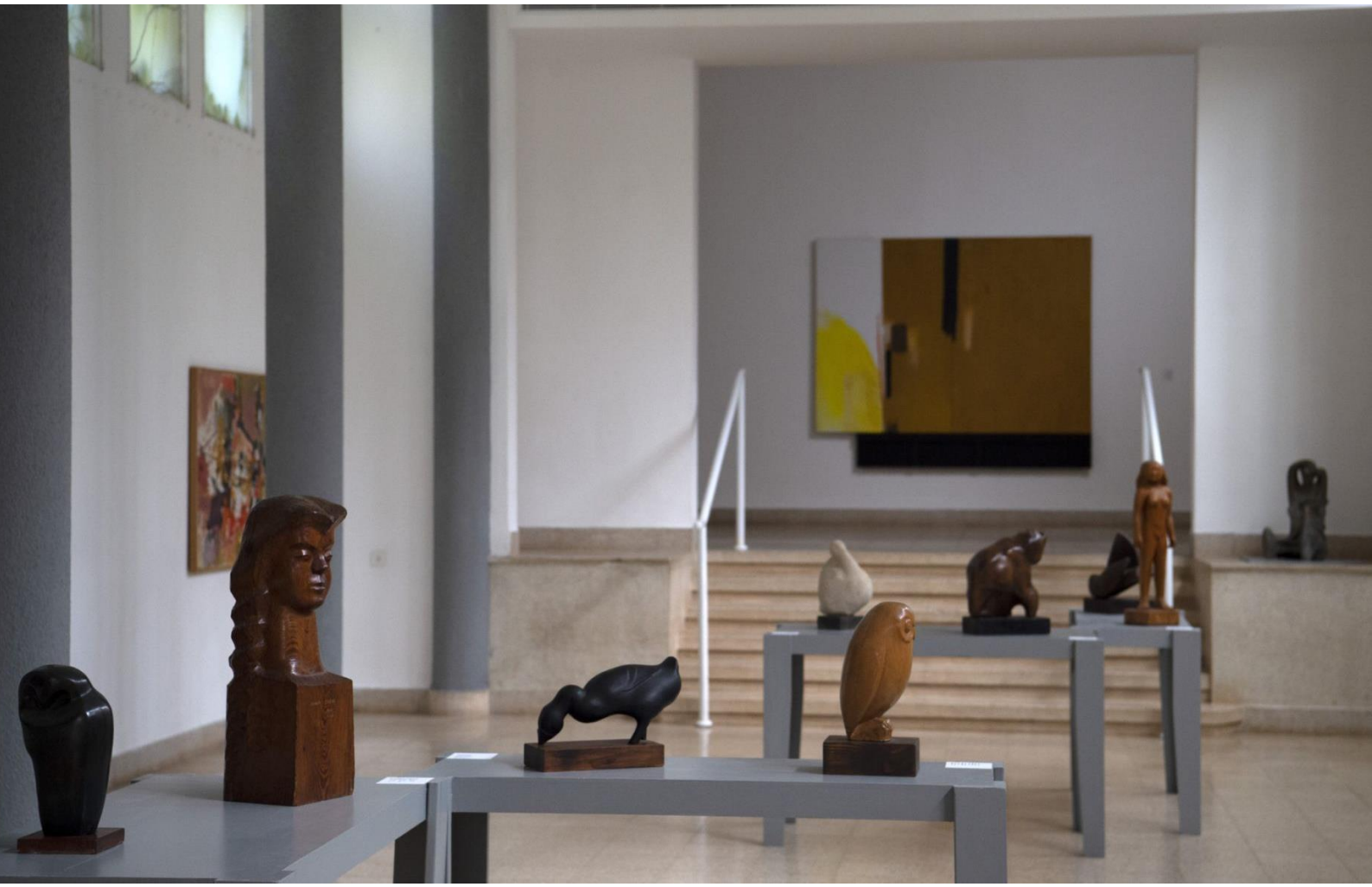

פסלי עץ ישראלים בתערוכה. הציור ברקע: מיכאל גרוס, ללא כותרת, 1999

שמואל הירשנברג, "דיוקן עימנואל רומנו גליצנשטיין הצעיר", 1897 עד 1907

החלק הראשון מוקדש לעין חרוד. בין ציורים של בני קיבוץ, יצירות שעוסקת בקיבוץ, ותרשימים אדריכליים של שמואל ביקלס המתעדים את מבנה המשכן עצמו, ישנו קיר המוקדש כולו לחיים אתר (אפתקר), מייסד המוזיאון הנושא כעת את שמו. לצד פסל בדמותו שיצר יצחק סירקין ופורטרט שצייר משה מוקדי, ישנם שני ציורים של אתר. "למרות שהוא היה חבר קיבוץ מאוד מעורב — עד היום תולים את הקישוטים שהוא הכין לפסח בכל שנה — והוא היה בוועדות והיה דמות כריזמטית, הוא היה קודם כל אמן", אומר שפירא. "כשהוא נכנס לצריף שלו, המחשבות שלו נטשו את הקיבוץ והתכתבו עם סוטין, עם ואן גוך".

אתר עלה ארצה מרוסיה והתיישב בעין חרוד ב–1923. ככל הנראה החל לעסוק באמנות רק בארץ ישראל, ללא הכשרה מוקדמת. הוא התחבר עם אמנים מקומיים כמו מוקדי ומנחם שמי, דרכם גם נחשף לסגנון אמנות אירופי. במיתולוגיה של עין חרוד, נחשב אתר ל"משוגע לדבר" — האמן הכריזמטי שסחף אחריו קיבוץ שלם והצליח במו ידיו להפוך את המוזיאון מחזון למציאות. פעמיים נסע להשתלמויות בפריז — ב–1933 וב–1937 — ורכש ציורים בשוקי עתיקות. "שואלים אותי — למה מוציא אנוכי את פרוטותיי האחרונות על קניית תמונות", כתב במכתב ב–1937, "מה לעשות, שמשוגע הנני לדבר המוזיאון בעין חרוד". "פינת האמנות" שנחנכה לבסוף בתחילת 1938, נפתחה תחילה בסטודיו שלו עצמו עד שהצריף שיועד לכך יהיה מוכן.

זאב בן צבי, "החלוץ", 1936 גיל אליהו

ואולם, אף שאתר היה הכוח המניע, שפירא ובר־אור מדגישים כי הוא לא יכול היה לבסס מוסד שכזה לבדו, בוודאי לא בהקשר קיבוצי, שבה הסכמה רחבה חייבת להתקבל. על אף התפישה הרווחת לגבי סדרי העדיפויות האידיאולוגיים או יכולתו של היחיד לקדם יוזמות עצמאיות בהקשר קיבוצי קולקטיביסטי, החברים לא הערימו קשיים על אתר. הם איפשרו לו לחתוך את יום העבודה בחצי ולעסוק באמנות, בפרוטוקולים לא רק שלא נרשמה התנגדות רחבה לרעיון "פינת האמנות" אלא הוסכם על הקצאת תקציבים, ומרגע שנפתחה מלאכת איסוף היצירות נהפכה למשימה קבוצתית מלאה.

זמן קצר לאחר חניכת הפינה, התגייס גם חבר עין חרוד, אהרון ציזלינג — שבהמשך היה לאחד מחותמי מגילת העצמאות ולשר בממשלת בן גוריון — לטובת המטרה ובמשך שנים היה אמון על גיוס כסף, תמיכה ויצירות. למרות התנאים הקשים בארץ ישראל באותה תקופה — על רקע משברים כלכליים, פיצולים פנימיים ובהמשך גם מלחמות — חלום המשכן המשיך להתגשם בהדרגה. ביומן הקיבוץ נכתב "על הערך הרב של החינוך התמידי והשיטתי של האדם לצורכי אמנות, ההבנה נקנית על ידי החינוך הזה וההרגל התמידי לראות ולחיות עם יצירות אמנותיות. ובמיוחד זה חשוב עבור הנוער שלנו והילדים".

המנהל יניב שפירא: "התקבע מיתוס שקיבוץ ודת לא תואמים, אבל צריך להבין שהישות הקיבוצית מאוד מורכבת, עולם עשיר ומגוון"

זהו רק אופן אחד שבו המשכן מסייע בשבירת מוסכמות על התנועה הקיבוצית כולה ועל עין חרוד בפרט. גם האמנות שנאספה — אמנות יהודית ויודאיקה מצד אחד, ואמנות ישראלית שאינה "מגויסת", כפי שמכנה זאת בר־אור, מצד אחר — מעידה על זרמים מורכבים יותר באתוס הקיבוצי של עין חרוד. אחד החדרים המרשימים ביותר בתערוכה במוזיאון, וזה שמעורר הכי הרבה תגובות נרגשות, הוא החדר המוקדש לאמנות יהודית, מ"חיי היום־יום בקהילה" ועד "פרעות, פליטים ושואה". ציורים של בתי כנסת, מתפללים, חגים, הלכות שבת — כולם מתעדים במובהק את חיי השטעטל בגולה — מוצבים בלבו של הקיבוץ העברי, המתהדר גם באוסף יודאיקה וחפצי קודש מפואר.

"בתודעה הקולקטיבית התקבע מיתוס או תפישה ששני הדברים, קיבוץ ודת, לא תואמים", אומר שפירא בהקשר היהודי. "אבל צריך להבין שהישות הקיבוצית היא מאוד מורכבת והיא עולם עשיר ומגוון. בתוך הזרמים והתנועות השונים יש כאלה שמרדו בעולם הדתי ודחקו אותו בצורה גסה, ויש כאלה שלא, שהיו מאוד מודעים למסורת ולתרבות היהודית. ואם מדברים על עין חרוד, התערוכה הזו והמוזיאון הזה מאפשרים להזכיר, ללמד ולהראות את התודעה היסטורית העמוקה שהיו לחלוצי עין חרוד ולחלוצי המשכן, את ההבנה שבלי התודעה וההיכרות שלנו עם מסורת יהודית ועם העבר שלנו בגולה, אנחנו חסרים".

גם לאנטישמיות הגואה באירופה ולמלחמת העולם השנייה היה תפקיד בבניית האוסף. לצד שיתופי הפעולה של השליחים בחו"ל להעלאת יהודים ארצה כדי להצילם, היו עסוקים חברי הקיבוץ גם באיתור והצלת יצירות יהודיות. "השליחים מאוד מודעים למה שמתרחש, זה נאמר במשפט מפורש במכתבים שאנשים צריכים להיות מודעים לזה שוודאי שישנן נפשות בסכנה, אבל גם התרבות נכחדת, וזה גם מאוד חשוב", אומרת בר־אור. "אז בכל מקום שאנשים נמצאים הם אוספים משהו. כולם מודעים לזה שיש את המשכן לאמנות וצריך לאסוף לו יצירות. התחושה היא שבמקומות אחרים בעולם הן פשוט פחות בטוחות ובחלק מהמקומות זה באמת ככה. מבחינתם, הם איזה מין מקום שמציל עבור העולם כולו את התרבות היהודית. הם נושאים במשימה הזו. והאמת היא שיש מגמות כאלה בארץ מכל מיני סוגים ובכל ענפי התרבות".

גרשון קניספל, "רחוב בדמדומי שקיעה", 1953 גיל אליה

מתוך התערוכה. הפסל "מפיסטו" של מארק אנטוקולסקי, ועל הקיר, מימין לשמאל: קרסטין לזאר, "הגנה עצמית"; מאוריצי מינקובסקי, "משפחת פליטים יהודים", 1915; מקס פביאן, "פליטים", 1902

במקביל, הבחירה להתמקד באמנות שאינה "קיבוצניקית" באופיה נבעה גם היא מאופי תנועת הקיבוץ המאוחד, שעין חרוד הוא מייצגה הבולט ביותר. כמו בהחלטה על עצם הקמת המשכן, גם בתפישת האמנות השייכת לו ביטאו חברי הקיבוץ את תפישת מקומו של היחיד בחברה הקולקטיבית. די להסתכל על הציורים של אתר: דיוקנאות כהים, של ילדים עם הבעת פנים מעט דאובות ומשיחות מכחול גסות המזכירות ציור אירופי. "הם לא עונים לשום מודל של נוער חלוצי", אומרת בר־אור. "אין מסביב מגדל מים או רפת".

בתערוכה, בחדר המוקדש לאמנות הקיבוץ, מדגים שפירא בין היתר כיצד ציירי תנועת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר — בהם רודא ריילינגר ודן פרנק — תיעדו את החצרות, כדי החלב, וחיי הפועלים, בעוד אמני הקיבוץ המאוחד, כמו אורי רייזמן ונועם רבינוביץ פנו לכיוונים אבסטרקטיים ואקפרסיביים יותר. "המשכן מעולם לא לקח על עצמו לייצג את הקיבוץ או את אמנות הקיבוץ", אומר שפירא. "מתחילת הדרך הוא תפש את עצמו כמוזיאון אוניברסלי, לאומי, שמכוון מאוד גבוה. רק יצירות טובות, רק אמנים חשובים. למרות שהוא הוקם בעין חרוד, כדי להיכנס לאוסף אתה צריך להיות אמן טוב, לא מספיק להיות קיבוצניק".

"זה לא יהיה נכון להגיד שהוא מוזיאון של קיבוץ", מוסיפה בר־אור. "אפשר להראות כמה הוא תולדה של תנועת הקיבוץ המאוחד ועשינו את זה, אבל בהרבה מובנים את מי זה מעניין בכלל.

ליאון אנגלסברג, "שואה", שנות ה-50; יענקלה אדלר, "טרבלינקה", 1948 גיל אליהו
מימין: פסל של רפאל חמיצר, "איוב"; על הקיר, מימין לשמאל: איז'אן זק, "הקבצן העיוור", 1925;

יכול להיות שאם היית שואלת חבר אחרי חברה, בטח את דור ילדי הקיבוץ — הרוב גדלו לכבד את המשכן מאוד, אבל יכול להיות שזו בכלל לא האמנות שהם אהבו. לא עשו משאל על הדבר הזה, ובאופן מסוים יש משהו יפה בזה שהקיבוץ איפשר תופעה כזאת בכל זאת".

"יש שני היבטים לאופן שבו האוסף של המשכן גובש", היא מסכמת. "האחד הוא הצמא לרוח, התפישה שחשוב שמקום כזה ישים דגש על חיי הרוח והתרבות כי זה חלק בלתי נפרד של יכולת ההישרדות, דווקא בתנאים קשים. זו הבנה שהאמנות והתרבות היא מעצימה, ושהמוזיאון הוא

מרחב שנותן מקום אינטימי בחברה מאוד צפופה, הוא העצמה גם בהקשר של טראומות, ומוסד חברתי שיש לו כוח.

"הדבר השני שנורא חשוב גם היום, בעידן מירי רגב, זה ההבנה שאמנות ותרבות הן הרבה יותר מאשר רק הנרטיב הציוני, או נרטיב כלשהו. זו הישרדות. גם במובן של היחיד, וגם במובן של החברה. בקיבוץ המאוחד — בניגוד לקיבוץ הארצי השומר הצעיר — יש יותר מודעות לזה, והרבה מדגישים את העניין הזה שהיחיד הוא בשביל החברה כמו מחושים, שמתריעים על התקרבות לתהום. יש את היסוד הזה שמאמין שהאמן או האמנית ניחנו בחושים כאלה, וברגישות כזו, שהחברה פשוט זקוקה לזה גם היא לא ממש מבינה קונקרטית על מה מדובר בציור זה או אחר. זה הסיפור שהוא ייחודי לתנועה הזו, ובאוסף של המוזיאון אפשר לראות את זה".

צירוף מקרים מיוחד אתר ניהל את המוזיאון עד מותו ב–1953. מלבדו, היו למשכן ארבעה מנהלים נוספים. בר־אור היתה אחראית בין השאר על הרחבת ההיקף וההתמקדות של אוסף המוזיאון, על גיוון והרחבת התחומים שבהן עסקו התערוכות, ועל הפיכתו למוזיאון עדכני ועכשווי. מיצירות המוזיאון. "למרות שהוא הוקם בעין חרוד, כדי להיכנס לאוסף אתה צריך להיות אמן טוב, לא מספיק להיות קיבוצניק"

ואולם, שפירא, שמשמש בתפקיד כשנתיים וחצי, מדגיש שאוצרות המשכן מעידים עד כמה גדול המקום מסך חלקיו. "למרות שהתחלפו מנהלים ואוצרים יש משהו במקום הזה שהוא יותר מכל אחד שבא אליו ועובד בו", הוא אומר. "כל מי שבא לנהל מקום מביא את עצמו, את תפישת העולם שלו ואת העין שלו, אבל יש משהו במשכן שגם מביא אותך אליו, לא אומר 'קח אותי ותעשה אותי הדבר שלך'. יש פה צירוף מקרים מאוד מיוחד, שאני לא יודע עדיין להבין אבל גם לא מתאמץ להבין: עניין של כבוד ומחווה, לא למחוק את מה שהיה לפניך. זה קורה פה, אולי זה דווקא בגלל שהוא ממוקם בקיבוץ".

אחרי שתיסגר התערוכה יימשכו חגיגות ה–80 עם שתי תערוכות נוספות. בראשונה יציגו 14 אמנים עכשוויים שיצרו עבודות בשביל המשכן ובהשראתו. התערוכה השנייה תוקדש לחיים סוטין, אולי האמן היהודי המצליח ביותר, המבטא במובנים רבים את רוח המשכן. "הוא עבר שלבים שונים, מצבים שונים", בוחנת בר־אור את התפתחותו של המשכן ב–80 השנים שחלפו. "מהרבה בחינות הקיום שלו היום הרבה פחות מובטח. ומההתחלה מוזיאון שמתקיים בפריפריה צריך לעבוד מאוד קשה כי הוא צריך לייצר סביבות כל הזמן, זה מחייב אינטנסיביות שהיא לא נעצרת. הוא מאוד שביר: גם המבנה נראה שביר, כי הוא כל כך דק והוא יושב כאילו הוא רק בשביל להראות מרחב ואור וזהו, אבל הוא גם מאוד שביר במובן הזה שאין לו בסיס באמת — כלכלי, פוליטי, אוכלוסייה גדולה סביבו שיש לה נגישות למשאבים, שיש לה כוח תנועה. אבל אני הרגשתי שזה חלק מהיופי שלו. כל פעם הוא צריך להמציא את עצמו מחדש, וזה מה שיפה".

לינק לכתבה ב'הארץ' דיגיטל:

סיפורו של המוזאון הראשן לאמנות שנבנה בארץ